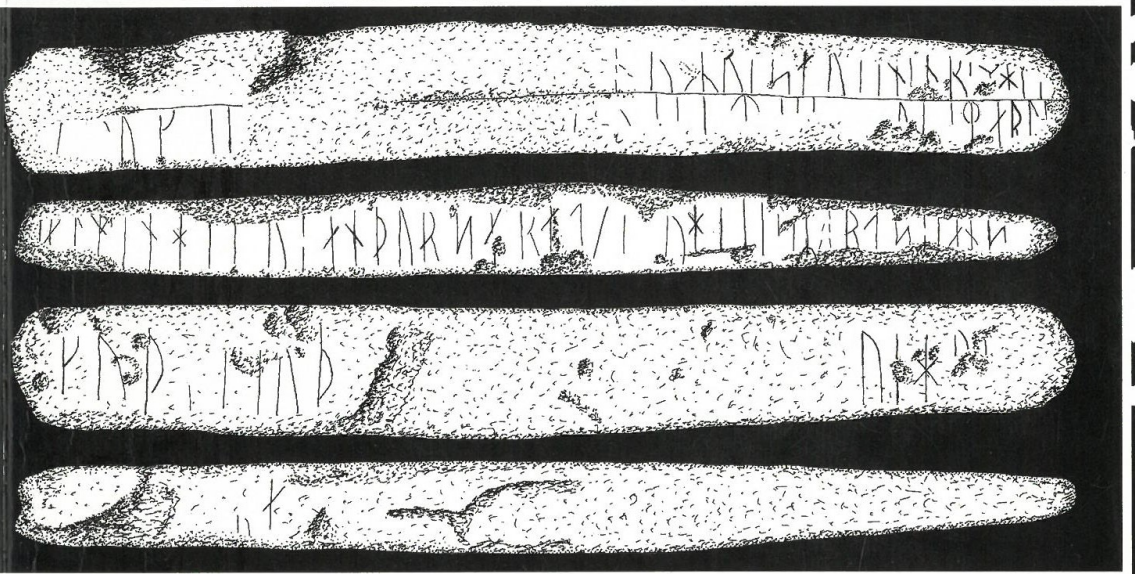

By, marsk og geest

By, marsk og geest 22

Kulturhistorisk årbog for Sydvestjylland

Forlaget Liljebjerget
2010

By, marsk og geest er fagfællebedømt i henhold til Forsknings- og Innovationsstyrelsens retningslinier.

Redaktion: Mette Højmark Søvsø (ansv.), Susanne Benthien, Claus Feveile, Lars Hammer, Søren Mulvad og Morten Søvsø

Lay-out: Lars Hammer

Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S, Haderslev

©: 2010 Forlaget Liljebjerget

Liljebjerget er Sydvestjyske Museers forlag. Det blev oprettet i 1997 til minde om og med testamentariske midler fra Ellen og Christian Almhede.

Forlagets navn rækker tilbage til Anders Sørensen Vedel. Han udgav i årene 1591-92 otte bøger, der var "Prentet paa Liliebierget udi Ribe". Om disse bogudgivelser og trykkeriet se "By, marsk og geest 10" 1998.

ISBN 978-87-89827-07-0

ISSN 0905-5649

Bindets baggrundsillustration: Videnskabernes Selskabs Kort, 1811. Om dette kort, se "By, marsk og geest 13" 2001, s. 37-50.

Illustration på forsiden:
Runeamuletten fra Gl. Hviding, se s. 22.

Illustrationer på bagsiden:
Mandø Mølle, se s. 79. Flaske med brev, se s. 93.
Begravelse fra Lindegården ved Ribe Domkirke, se s. 64. Amfora fra Sevilla, se s. 54.

Indhold

Morten Søvsø	
Et udsnit af en landsby fra omkring år 500 e. Kr udgravet i St. Darum ved Ribe	5
<i>Part of a village from around the year 500 A.D. excavated in St. Darum near Ribe . . . . .</i>	20
Lisbeth Imer og Claus Feveile	
En runeamulet fra Gl. Hviding	21
<i>A runic amulet from Gl. Hviding . . . . .</i>	26
Niels Sterum	
Tørvfundamenter i Løgum Kloster – en dokumentation	28
<i>Turf foundations at Løgum Kloster – a documentation . . . . .</i>	44
Christopher Grønfeldt	
Spansk transportkeramik fra Ribes middelalder og renaissance	46
<i>Spanish transport ceramics from Medieval and Renaissance Ribe . . . . .</i>	55
Helene Agerskov Madsen og Morten Søvsø	
Liv og død i Ribe omkring år 1700 – de gravlagte i processionsgangen syd for Ribe Domkirke	56
<i>Life and death in Ribe around the year 1700 – burials from the processional walkway south of Ribe Cathedral . . . . .</i>	75
Mette Slyngborg	
Esbjerg Kommunes Byfond	76
<i>Esbjerg County Councils town fund . . . . .</i>	83
Mette Søvsø	
Flere fund fra magasinet	85
<i>More finds from the museums stores . . . . .</i>	94

En runeamulet fra Gl. Hviding

Af Lisbeth M. Imer og Claus Feveile

I efteråret 2009 blev der ved Gl. Hviding, sydvest for Ribe, fundet en lille aflang bronzestang med runer, som viste sig at være en runeamulet fra den sene vikingetid. Genstanden var meget korroderet i overfladen, så kun enkelte sekvenser af runeteksten kunne læses. Med ved at sammenligne med andre fund fra perioden kan det konstateres, at amuletten har været et middel til sygdomsuddrivelse, når andre behandlingsmetoder slog fejl.

Indledning

På markerne vest for Gl. Hviding kirke er der i dag bart. Kigger man mod vest er det eneste man ser diget og fjernt i baggrunden Mandø og i godt vejr også Rømhø og Fanø. En hare og måske et par rådyr piler over markerne. Bortset fra den ensomt beliggende kirke er der intet der umiddelbart tyder på, at der hér engang har ligget et dynamisk og rigt samfund (fig. 1).

Vi ved dog at det er tilfældet. At der ikke bare under mulden, men også i den, er masser af spor efter bebyggelse lige fra tidlig førromersk jernalder, ca. 500 f.Kr. og frem til kirkens opførelse engang i første del af 1200-årene.

Området blev kendt af museet i begyndelsen af 1980'erne, hvor et stort Trelleborghus blev iagttaget i kornet og i de følgende år blev et betragteligt areal udgravet. Der fremkom bebyggelse fra flere perioder, men især bebyggelsen fra slutningen af 900-årene, og indtil pladsen forlades et par hundrede år senere, træder tydeligt frem i udgravningerne. Her er der tale om sporene efter en større gård, der rykker lidt rundt, men der er ingen tvivl om, at gården har haft naboer. Der har ligget en hel landsby.

Samtidig blev metaldetektoren taget i anvendelse, både ved udgravningen når overjorden blev fjernet med maskinkraft (Jensen 1986) og ikke mindst på de tilstødende arealer. Gennem de sidste ca. 25 år er der fremkommet adskillige hundrede spændende oldsager af metal, og flere af dem har tidligere været fremlagt her: en generel oversigt over de første års metalfund (Jensen 1991), et helt særligt smykke fra vikingetiden (Skibsted Klæsøe 2005) og en lang række spændende små smykker

Fig. 1. I Hviding sogn er de vigtigste detektorpladser markeret. Runeamuletten er fundet på den vestligste af dem, Gl. Hviding, nær ved Vadehavet. Grønt: vådområder. Lyst: tørt land.

The most important metal detector sites of Hviding parish are highlighted on the map. The runic amulet was found on the most western of these, Gl. Hviding close to The Wadden Sea.

fra det karolingiske og ottonske rige (Baastrup 2007).

De mange timers tålmodig søgen giver stadig overraskende resultater – ikke bare mængden af fund, men til tider også i form af en særlig flot

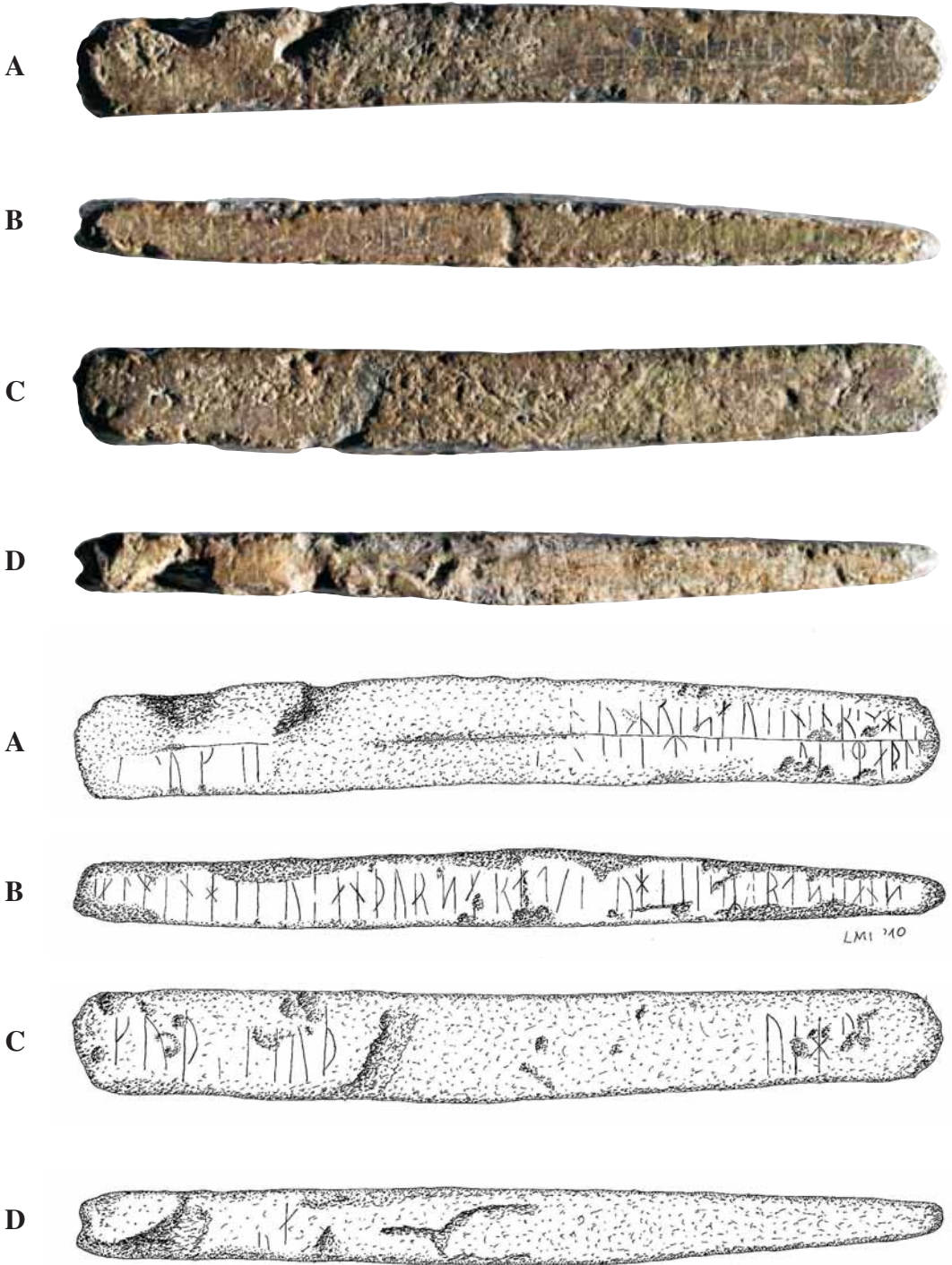

Fig. 2. Runeamulettet. ASR1689x161. Foto: Arnold Mikkelsen, Nationalmuseet. Tegning: Lisbeth M. Imer. 2:1.

The runic amulet. Photo and drawing. 2:1.

kvalitet eller sjælden type. Når man står med et flot smykke, der heldigvis nogle gange stadig er velbevaret efter mere end 1000 år i jorden, kommer man tættere på fortidens mennesker og deres håndværksmæssige kunnen. Smykket kan også ved sit materiale, udformning eller ornamentik afgive signaler om ejerens sociale status, køn eller tro. Men hvis skal man endnu tættere på, hvis man skal nærme sig datidens menneskers tanker og forestillingsverden, kan en skriftlig hilsen fra fortiden være midlet. Hvis den så oven i købet er skrevet med runer, så føles det som om man næsten ikke kan komme tættere på. Og det er netop så heldig én af vores trofaste folk var, da han i efteråret 2009 afsøgte markerne vest for Gl. Hviding kirke med metaldetektoren. Et signal fortalte at der var bid, men ved første øjekast så stykket nu ikke videre interessant ud: et stangformet stykke bronze, noget forvitret af opholdet i pløjjord. Men da bronzestangen forsigtigt blev vasket trådte der små indridsede streger frem på to af siderne og tankerne gik straks i retning af runer.

At finde runer sker sjældent – og endnu sjældnere på et underlag af bronze, så kunne det mon nu være sandt? Runerne blev heldigvis bekræftet, da Nationalmuseets ekspert fik fat i stykket. Jens Chr. Lau, detektormanden, havde fundet en skriftlig meddelelse fra fortiden.

Runeamuletten

Da bronzestykket blev undersøgt på Nationalmuseet stod det hurtigt klart, at der med sikkerhed var tale om runer. Efter en omhyggelig konservering lykkedes det endda at få lidt flere runer frem. Amuletten er udformet som en aflang bronzestang, som smalner lidt mod den ene ende, Kanterne er afrundede, og overfladen bærer i det hele taget præg af opholdet i pløjjord. Amuletten måler 6,4 x 0,7-0,8 x 0,3-0,5 cm og er beskrevet med runer på alle fire sider (fig. 2). Da amulet-

ten er lavet af bronze tyder det på, at den hører til blandt senvikingetidens runeamuletter. Det bekræfter også runernes udformning (dobbeltsidige **a-** og **n-**runer samt den runde form på **m-**runen), og amuletten dateres på dette grundlag til 1000-årene (se nedenfor).

Overfladen er så korroderet, at der ikke kan gives en sammenhængende oversættelse af teksten, kun enkelte tegn og ord lader sig udskille:

Side A '...'

Side B '...al min(?) ... jätte/jætter...'

Side C 'Gud/god(?)...'

Side D '...'

Mest interessant er det, at ordet **þursa** eller **þursar** optræder på side B, altså på nudansk 'jätte/trolde' eller 'jætter/trolde'. Det er nemlig et ord, som genkendes fra sygdomsuddrivende runeamuletter. På side B kan man skelne runefølgen **almin**, muligvis 'al min' på nudansk. Side C indledes med **kuþ...**, muligvis 'gud...' eller 'god...'.

Det er ikke meget, vi ved om lægegerningen og om sygdomshelbredelse i oldtiden, for sådanne foreteelser sætter kun ringe spor i det arkæologiske materiale. Vi kender til nogle ganske få lægeinstrumenter, f.eks. fra våbenofferfundene fra jernalderen, og de trepanerede kranier fra stenalderen tyder også på en lægegerning, som ikke var så primitiv endda. Også urtemedicin må have spillet en væsentlig rolle i sygdomsbehandlingen – dette kender vi i hvert fald til fra senere skriftlige kilder (Cameron 1993), og det kan uden tvivl føres længere tilbage i tid. Fra det arkæologiske materiale kender vi også til runeamuletter, som har spillet en rolle i sygdomsbehandlingen, når alt andet svigtede. Urtemedicin kunne hjælpe på alle de sygdomme, man kendte til, men de uhelbredelige sygdomme kunne kun troen og magien hjælpe mod. Man må forestille sig, at troen kunne *frem-*

Indskriften på runeamuletten kan translittereres således:

Side A ... **-(u)R r-s-(a)(u)--(n)-(n)r-(m)h--... (i)...u(k)---...-----(-)(m)---(-)...(u)---mar(l)...**
 Side B **-(a)(l)(m)inh---u-anþursar(a)-(-)(-)(u)h---R (-)r(a)s-ian(s)...**
 Side C **kuþ---u(þ)...(u)-h(u)-...**
 Side D **...-a...**

mane en form for placebo-effekt, som kunne hjælpe den uheldelig syge (Gustavson 2010, s. 62).

Der er ingen tvivl om, at indskriften har noget med sygdomsuddrivelse at gøre, og i det følgende skal gives et par eksempler på paralleller til indskriften fra Gl. Hviding for at komme en forståelse af runeamulet-skikken i vikingetiden nærmere.

Fælles for sygdomsuddrivende runeamuleter af denne type er, at sygdommen tiltales eller får et navn for at lokke den frem og binde den. Først derefter kan den manes bort (Gustavson 2010, s. 66). Dette er meget tydeligt i indskriften på bronzeamulettet fra Sigtuna, som blev fundet i 1933. Den er en aflang, flad plade af bronze med hul i den ene ende og stammer formentlig fra 1000-tallet. Hele indskriften er ikke sikkert tolket, f.eks. har der hersket tvivl om sekvensen **þur x sarrifþu**, som Magnus Olsen tolkede 'Tor såre! Du (thursernes drot) hug ind på!' (Olsen 1940, s. 7ff.). Senest har Helmer Gustavson givet den overbevisende tolkning, at sekvensen skal forklares som *sárridu*, altså 'sårfeber' (Gustavson 2010, s. 66f.). Der er dog ingen tvivl om tolkningen af sekvensen **þursa trutin fliu þu nu funtin is**, som oversat til nudansk lyder 'Thursernes drot (jættekonge) flygt du nu! Fundet er (du)!' samt den sidste sekvens **niut lufia**, som på nudansk lyder 'Nyd godt af lyf (staven)', altså helbredelsesstaven (Olsen 1940, s. 6ff.). Amulettet er altså en sygdomsuddrivende amulet for sårfeber.

Samme formel kendes fra et engelsk manuskript, Canterbury-manuskriptet *Cottonianum Caligula A XV 4:o*, som findes i British Museum. Den del af manuskriptet, hvor runerne findes, er afsluttet i 1073, men det vides ikke, hvornår runerne er skrevet ind. Deres karakter tyder dog på, at de er samtidige med manuskriptet (Jacobsen & Moltke 1942, s. 488ff.). Indskriften minder i sit indhold meget om indskriften fra Sigtuna og lyder i sin fulde længde, translittereret af Helmer Gustavson 1997:

**kurilsarþuarafarþunufuntinistuþuruigþik
þorsatrutiniurilsarþuarauþþraþrauari**

Oversat til nudansk (Gustavson 2010, s. 73f.) (LI's oversættelse fra svensk til dansk): Gyril sårtap, far du nu! Fundet er du! Thor vie dig, thursernes drot, Gyri's sårtap. Mod materie i årene (blodforgiftning).

Der kendes altså to paralleller til amulettet fra Gl. Hviding, hvor sekvensen **þursa/þorsa** optræder, og de er begge knyttet til sygdomsuddrivelse i forbindelse med sårfeber eller blodforgiftning, hvor sygdommen benævnes jættekonge eller jætte for at fange og fastholde sygdommen. Det er meget sandsynligt, at Gl. Hviding-amulettet har haft samme funktion, selv om den besværgelse, der har ledsaget påkaldelsen af sygdommen, er korroderet bort. Det kan ikke afgøres, om sekvensen **kuþ** på side C er en påkaldelse af Gud, idet resten af teksten er for udvisket. Ordet kan også være 'god' eller en del af noget helt tredje.

En anden amulet, som kan have haft samme funktion som de ovenfor beskrevne, er fra Roskilde (fig. 3a). I 1898 blev der fundet en rektangulær træpind, som er tykkest på midten, har bærehul i den ene ende og er beskrevet på alle fire sider (Jacobsen & Moltke 1942, s. 298), altså ikke ulig fundet fra Gl. Hviding. Indskriften består af en opremsning af **þ**- og **u**-runer – **þuþuþu** osv. Den blev fundet i en tid, hvor man ikke kendte til mange løsgenstande med runer, og tolkningen lød på en magisk opremsning af runerne (Jacobsen & Moltke 1942, s. 298; Bæksted 1952, s. 47). Set i lyset af de fund der nævnes i denne artikel er det dog meget sandsynligt, at indskriften på Roskilde-amulettet er en lang opremsning af **þurs**, jættens, og at meningen har været at fastholde sygdommen for at undertvinge den.

Runeamuleter kendes fra hele jernalderen, men en af de mest berømte er kraniefragmentet fra Ribe, som er dateret til første halvdel af 700-årene. Amulettet er fundet under de arkæologiske udgravninger i Ribe i 1973 (fig. 3b) (Imer 2007, s. 301), og måler ca. 8 x 6 cm. Der er boret et lille hul til ophængning og til hjælp mod sygdommen. Indskriften lyder oversat til nudansk (Stoklund 2004, s. 37): 'Ulf/ulv og Odin og Høj-Tyr. Hullet/Buri er hjælp mod dette værk (denne smerte). Og dværgen overvundet. Bourr'. Der er ingen tvivl om, at Ribe-amulettet repræsenterer et tidligt eksempel på den tradition, som viser sig tydeligere for os senere i vikingetiden: at det var vigtigt at give sygdommen navn og holde den fast før uddrivelsen.

Traditionen med at lokke sygdommen frem ved at give den navn for derefter at mane den ud er

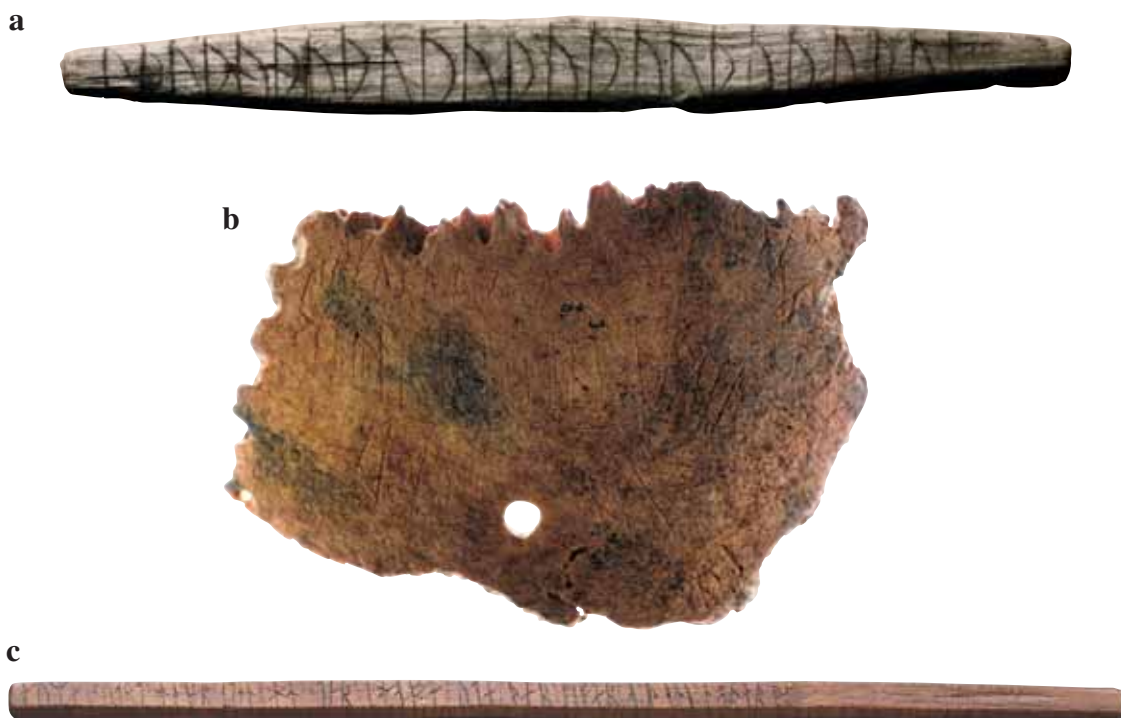

Fig. 3. a: Roskildestaven. Længde: 12,3 cm. b: Ribeskallen. Mål: 8,2x6 cm. c: Ribestaven. Længde: 30 cm. Foto: a, c: Nationalmuseet; b: Torben Meyer.

a: The Roskilde stave. Length: 12,3 cm. b: The Ribe skull. Measurements: 8,2x6 cm. c: The Ribe stave. Length: 30 cm.

uden tvivl startet i førkristen tid med Thor vieformlerne eller påkaldelsen af de hedenske guder som de uddrivende kræfter. Men også fra middelalderen kendes eksempler, hvor sygdommen er lokket frem og derefter uddrevet – eller forsøgt uddrevet – ved hjælp af kristne bønner. Et eksempel stammer fra Sydgrønland, hvor nordboerne boede i ca. 500 år fra omkring år 1000 til anden halvdel af 1400-tallet. I Østerbygden, som var den sydligste af de to nordbokolonier i Grønland, fandt man ved en arkæologisk udgravning i 1993 en aflang, firkantet træpind, som er beskrevet med runer på to sider. Indskriften er dateret til ældre middelalder, men er noget ødelagt, fordi pinden i nyere tid er blevet kløvet. Der er dog ingen tvivl om, at der er tale om en tekst på latin – eller tilnærmet latin, hvor de latinske ord *ora pro* 'bed for', kan udskilles. Hen mod slutningen af indskriften er der et skilletegn bestående af fire korte, lodrette streger, og efter dette står ordet *skessa*. Det er ikke et latinsk ord, men et nordisk, og det

betyder 'troldkælling' eller 'jættekælling'. Man må forestille sig, at træpinden er en sygdomsuddrivende amulet, hvor sygdommen bliver benævnt 'troldkælling', nøjagtig som i de sydiskandinaviske amulettekster, og forsøgt uddrevet med en latinsk bøn. Traditionen, som havde dybe rødder i vikingetidens kult og religion, fortsatte altså i middelalderen, hvor den blev tilpasset den nye religion, men hvor den grundlæggende tanke om at fastholde og uddrive sygdommen blev bibeholdt. Skikken kom med selv til så fjerne egne som Grønland, hvilket vidner om, hvor indgroet den var i datidens samfund.

Fra 1300-tallets Ribe kendes også en sygdomsuddrivende amulet med en meget lang tekst (fig. 3c). Der er tale om en ca. 30 cm lang fyrretræspind, som blev fundet ved en arkæologisk udgravning i Grønnegade i 1955. Teksten lyder oversat til nudansk: 'Jorden beder jeg vare på (sikre, sørge for) og den høje himmel, solen og Sankt Maria, og selve Gud Drotten, at han låner

mig lægehånd og helbredelsestunge, at helbrede "Bævende", når den behøver bod (helbredelse). Ud af ryg og ud af bryst, ud af legeme og ud af lem, ud af øjne og ud af ører; ud af alt det, hvor ondt kan trænge ind. Sort hedder (en) sten; han står ude i havet. Derpå ligger ni Nød'er (ulykker). De skal hverken sove eller våge/vågne varmt (de skal uophørligt plage sygdomsdjævelen), før du får bod for denne [sygdom], for hvem jeg har runet ord at kvæde. Amen. Og det være (lad det ske)'.

Den "Bævende", der henvises til, er formentlig den sygdomsplagede, som er ramt af malariafeber. I middelalderen var malaria bestemt ingen ukendt sygdom i Danmark (Moltke 1976, s. 396).

Fra middelalderen kendes desuden en række eksempler på amuletter, som ikke udelukkende var sygdomsuddrivende, men også var beskyttende i mere bred forstand. I Danmark kendes ikke mindre end 50 blyamuletter, både med runer og med latinske bogstaver, og antallet er stærkt stigende. Indskrifterne på blyamuletterne er kristne, og omdrejningspunktet er anmodninger om beskyttelse fra Gud. Af og til er bønner om beskyttelse så indforstået i teksten, at hverken ejerens navn eller anmodningen om beskyttelse er nævnt. I disse tilfælde består teksten udelukkende af latinske bønner, som f.eks. på blyamuletten fra Lille Myregård på Bornholm, hvor den latinske tekst oversat til nudansk lyder: '+Hil dig, helligste Maria, fuld af nåde. Herren er med dig, velsignet er du blandt kvinder og velsignet dit livs frugt. +Faderen er uskabt, +faderen er umålelig, +faderen er evig. AGLA'.

Det sidste AGLA er gentaget flere gange og er en forkortelse for det hebræiske 'Attah Gibbor Leolam Adonai' som betyder 'Du er stor i evighed, herre.' (Stoklund, Olesen & Imer 2006).

Det var store kræfter, der var på spil, når sygdomme skulle uddrives i vikingetiden og middelalderen. De stadig flere fund vidner om, at sygdomsuddrivelse ved hjælp af magiske bønner og formler var stærkt indgroet i samfundet. Hvor man ikke kunne kurere sygdomme ved hjælp af urtemedicin og andre kendte behandlingsmetoder, tyede man til de overnaturlige kræfter. Takket være detektorarkæologien har vi i dag et bredt kendskab til en tradition, som man bare for 50 år siden kun kendte en flig af.

Litteratur

- Baastrup, M.P. 2007: Vikingetidens og den tidlige middelalders emaljefibler fra Sydvestjylland. *By, marsk og geest* 19, s. 5-16.
- Bæksted, A. 1952: *Målruner og Trolldruner. Runemagiske studier*. Nationalmuseets skrifter, Arkæologisk-Historisk Række, IV. København.
- Cameron, M. L. 1993: *Anglo-Saxon Medicine*. Cambridge.
- Gustavson, H. 2010: Sårfeberbenet från Sigtuna. *situne dei. Årsskrift för Sigtunaforskning* 2010. In honorem Sten Tesch, s. 61-76.
- Imer, L. M. 2007: Runer og runeindskrifter – Kronologi, kontekst og funktion i Skandinaviens jernalder og vikingetid. Katalog. Upubliceret ph.d.-afhandling. København.
- Jacobsen, L. & E. Moltke 1942: *Danmarks Runeindskrifter*. Text. København.
- Jensen, S. 1986: Pløjelagsarkæologi. *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1986, s. 9-19.
- Jensen, S. 1991: Metalfund fra vikingetidsgårdene ved Gl. Hviding og Vilslev. *By, marsk og geest* 3, s. 27-40.
- Moltke, E. 1976: *Runerne i Danmark og deres oprindelse*. København.
- Olsen, M. 1940: Sigtuna-amuletten. Nogen tolkningsbidrag. Avhandlinger utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II. Hist.-Filos. Klasse 1940. No. 3. Oslo.
- Skibsted Klæsøe, I. 2005: Et sælsomt spænde fra Ribe-egnen. *By, marsk og geest* 17, s. 5-13.
- Stoklund, M. 2004: The Runic Inscription on the Ribe Skull Fragment. I: Bencard, M., A. Kann Rasmussen og H. Brinch Madsen (eds.) *Ribe Excavations 1970-76* vol. 5, s. 27-42.
- Stoklund, M., R. S. Olesen & L. M. Imer 2006: Nyfund fra Danmark 2003. *Nytt om runer* 19, s. 4-10.

SUMMARY

A runic amulet from Gl. Hviding

South west of Ribe in the parish of Hviding there are a number of localities, where methodical searches with metal detectors have given many finds, especially from the Late Iron Age, Viking Age and the Middle Ages. Over the course of the last 25 years hundreds of metal pieces have been recovered from the fields just west of the parish

church in Gl. Hviding, some of which have been previously published (Jensen 1991; Skibsted Klæ-søe 2005; Baastrup 2007).

During the autumn of 2009 a metal detector yet again gave a strong signal and there was great surprise and joy when the find turned out to be a runic amulet – the detector man had just received a written message from the past.

The runic amulet is a small long bronze bar with runic inscriptions on all four sides (fig. 2). The fact that the amulet is made of bronze in itself indicates, that it dates from the late Viking Age and this is also supported by the forms of the runes themselves. The inscription is so corroded, that it cannot be deciphered in its full length, but the sequence **þurs** ‘giant’ can be discerned. This word is known of from other sickness purging amulets of the period, where the inscription names and thereby retains the sickness, enabling it to be exorcised with some or other magical / religious incantation. One could name known amulets from Sigtuna and Roskilde (fig. 3a). This tradition of coaxing sickness by giving it a name and thereafter expelling it has without a doubt, deep roots in the pre-Christian period; here a skull fragment from Ribe is an early example from the 8th century (fig. 3b). The custom continued long into the Christian period, where it travelled along with Nordic emigrants to such faraway places as Greenland. But the custom survived just as well under more homely skies, as we presently know of around 50 amulets with inscriptions from Denmark alone. Thanks to detector archaeology, this number is steadily increasing.

Lisbeth M. Imer
Museumsinspektør
Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12
1220 København K
lisbeth.imer@natmus.dk

Claus Feveile
Museumsinspektør
Sydvestjyske Museer
Odins Plads 1
6760 Ribe
cf@sydvestjyskemuseer.dk